

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ САМОСТІЙНОЇ
РОБОТИ СТУДЕНТІВ
з дисципліни
“СІМЕЙНЕ ПРАВО”
(для бакалаврів)**

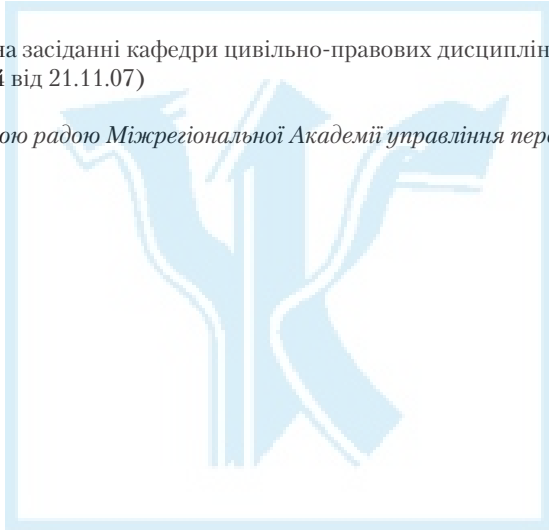
МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

Підготовлено професором кафедри цивільно-правових дисциплін
О. М. Міхатуліною

Затверджено на засіданні кафедри цивільно-правових дисциплін
(протокол № 4 від 21.11.07)

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом

Міхатуліна О. М. Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи студентів з дисципліни “Сімейне право “ (для бакалаврів). — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2008. — 28 с.

Методичні рекомендації містять пояснювальну записку, зміст дисципліни, теми самостійної роботи студентів, методичні вказівки до виконання самостійної роботи, питання для самоконтролю, практичні і тестові завдання, а також список літератури.

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2009
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Самостійна робота студентів (СРС) є складовою навчального процесу і основним способом засвоєння навчального матеріалу дисципліни “Сімейне право” в час, вільний від обов’язкових навчальних занять.

Мета СРС — сприяти засвоєнню в повному обсязі навчальної програми та формуванню самостійності як особистісної ознаки та важливої професійної якості, сутність якої полягає в умінні систематизувати, планувати та контролювати власну діяльність.

Завдання СРС — вивчення тем, питань, які винесені на самостійне опрацювання, засвоєння певних знань, умінь, навичок, закріплення та систематизація здобутих на лекціях та інших аудиторних заняттях знань, їх застосування при виконанні практичних завдань і творчих робіт, виявлення прогалин у системі знань із предмета, забезпечення підготовки студентів до поточних аудиторних занять.

Зміст СРС визначається навчальними програмами, робочими навчальними програмами з дисципліни “Сімейне право”, цими методичними матеріалами та методичними матеріалами до практичних і семінарських занять з дисципліни.

СРС виконується згідно з методичними вказівками і відповідно до переліку тем для самостійного вивчення та завдань до них: питань для самостійно опрацювання, практичних завдань з тем рефератів, доповідей, колоквиумів, задач і тестових завдань. До кожної теми наводиться перелік рекомендованої літератури.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ СРС

З урахуванням змісту, цілей та завдань СРС з дисципліни “Сімейне право” вирізняються такі її основні види:

- I — СРС, що забезпечує підготовку до поточних аудиторних занять і вивчення окремих тем або питань, передбачених для самостійного опрацювання;
- II — пошуково-аналітична робота;
- III — наукова робота.

Види та форми СРС	Форма контролю та звітності
1	2
I. Підготовка до поточних аудиторних занять	

1	2
1.1. Опрацювання прослуханого лекційного матеріалу, обов'язкових та додаткових літературних джерел	1.1. Активна участь у різних видах аудиторних занять
1.2. Вивчення окремих тем або питань, передбачених для самостійного опрацювання	1.2. Перевірка правильності виконаних завдань під час консультацій та аудиторних занять
1.3. Виконання домашніх завдань, написання рефератів, підготовка доповідей	1.3. Перевірка правильності виконання завдань, написання рефератів, заслуховування доповідей
1.4. Виконання та письмове оформлення завдань, тестів	1.4. Перевірка правильності виконання завдань і тестів під час аудиторних занять та консультацій
II. Пошуково-аналітична робота	
2.1. Пошук та огляд літературних джерел за заданою проблематикою	2.1. Доповідь за підготовленими матеріалами та їх оцінювання на аудиторних заняттях
2.2. Аналітичний розгляд наукових публікацій	2.2. Доповідь та обговорення результатів виконаної роботи під час аудиторних занять
2.3. Аналіз конкретних практичних ситуацій, підготовка до участі у ділових, кейсових іграх, виконання ситуаційних вправ і т.п.	2.3. Участь у ділових, кейсових іграх, виконання ситуаційних вправ тощо
III. Наукова робота	
3.1. Участь у наукових конференціях, семінарах, круглих столах тощо	3.1. Доповіді на наукових конференціях, семінарах, круглих столах тощо
3.2. Підготовка наукових публікацій (наукових статей, тез тощо)	3.2. Обговорення з викладачем підготовлених матеріалів, подання до друку

У ході вивчення навчальної дисципліни студенти виконують завдання різних типів і рівнів складності, що передбачають отримання матеріального результату.

Перший рівень СРС забезпечує засвоєння предметних знань, основних понять та термінів, видів та способів діяльності, формування навичок, умінь, але не передбачає самостійного використання набутого.

Другий рівень СРС формує певні навички та вміння самостійно використовувати засвоєні знання для виконання певних завдань:

- виконання вправ, тестів, вирішення правничих ситуацій за лекційними матеріалами теми;
- підготовка контрольних запитань для перевірки рівня засвоєння навчального матеріалу теми;
- узагальнення теоретичних матеріалів за допомогою опорно-інформаційних схем;
- підготовка письмових робіт аналітичного характеру за тематичними матеріалами (рефератів, роз'яснень, консультацій) тощо.

При підготовці до практичних занять студенти повинні опрацювати прослуханий лекційний матеріал, всебічно розглянути зміст питань, що виносяться на заняття, опрацювати навчальну літературу, відповідні нормативно-правові акти, опрацювати питання, винесені на самостійне вивчення. Перевірка засвоєння знань здійснюється за допомогою контрольних питань для опрацювання лекційного матеріалу і підготовки до практичних занять. Вони охоплюють основні положення, що підлягають засвоєнню відповідно до кожної теми дисципліни “Сімейне право”.

Кожна тема, що виносяться на самостійне вивчення, передбачає кілька практичних і тестових завдань. Практичні завдання включають в себе підготовку до тематичних колоквіумів, написання рефератів і доповідей за заданими темами, задачі й тестові завдання.

Одним із важливих засобів у засвоєнні знань є написання рефератів. Для цього насамперед слід визначитися з його змістом: вступ, 2–3 розділи, які можуть ділитись на підрозділи. У вступі визначається мета і завдання, об'єкт і предмет дослідження, практичне і теоретичне значення теми. У основній частині розкривається зміст досліджуваної проблеми. Робота повинна завершуватись висновками, в яких викладаються основні результати дослідження.

Важливим засобом в засвоєнні знань є творче, аналітичне та самостійне вирішення задач-казусів з детальним обґрунтуванням рішень, а саме студент:

- уважно та ретельно аналізує фактичні обставини справи, викладені в умовах задачі;
- підбирає відповідні нормативно-правові акти, що регулюють правовідносини;
- дає обґрунтовані відповіді, консультації, вирішуючи справу по суті.

Основними формами самостійної роботи, що забезпечує підготовку до поточних аудиторних занять, є:

- уважне слухання і конспектування лекцій;
- робота над конспектами лекцій, планами практичних занять;
- вивчення навчального матеріалу за підручниками, навчальними посібниками, робота з нормативно-правовими актами;
- опрацювання матеріалу за першоджерелами, науковою і спеціальною літературою;
- конспектування самостійно вивченого матеріалу, підготовка доповідей, рефератів, написання курсових робіт;
- активна участь у практичних заняттях, колоквиумах.

Лекції слугують тим підґрунтям та інструментом, що спрямовують студентів у найбільш раціональному напрямі щодо вивчення навчальної дисципліни та надають йому знання в обсязі, необхідному для подальшого поглибленого вивчення навчальної дисципліни, роз'яснюють найскладніші поняття та положення навчальної дисципліни. Плідна робота студентів на лекціях є запорукою подальшого успішного оволодіння тим необхідним масивом знань, що сприятиме формуванню із студента фахівця з необхідним рівнем знань та навичок. На початку лекції, як правило, викладач оголошує тему лекції, план її проведення та необхідну навчальну літературу і нормативно-правові джерела. Крім того на наукову і спеціальну літературу, а також нормативно-правові джерела посилається викладач у ході лекції. Тому студенти повинні не лише уважно слухати, а й аналізувати, конспектувати важливі та необхідні масиви інформації, що надається. Наприкінці лекції студент може з'ясувати у викладача незрозумілі положення прослуханої лекції. Належне ведення конспекту сприятиме збереженню необхідної інформації та дасть йому змогу в подальшому проаналізувати її.

При підготовці до практичних занять студент уважно читає конспект лекції та повторно аналізує інформацію, звіряє відповідність за конспектованого матеріалу з планом практичного заняття у навчально-методичному комплексі та методичних матеріалах для практичних занять із обраної дисципліни. За відсутності у конспекті матеріалу з окремих питань лекції, неповне розкриття того чи іншого питання або винесенні їх на самостійне опрацювання чи написання реферату, доповіді студент зобов'язаний звернутися до рекомендованих підручників, навчальних посібників і нормативно-правових актів.

Працювати із підручниками, навчальними посібниками та нормативно-правовими джерелами, науковою і спеціальною літературою

необхідно так, щоб отримати максимум теоретичних знань і необхідних відомостей. Студент, в першу чергу, повинен ознайомитись із їх змістом, щоб визначити, чи має матеріал відношення до навчального курсу, і лише після цього відбирає необхідний (глави, розділи і т. ін.) та розпочинає його вивчення. При опрацюванні матеріалу необхідно з'ясувати суть питання, що вивчається, не уникаючи при цьому визначення суті незрозумілих чи незнайомих слів, термінів, з'ясувавши їх зміст у словниках, довідниках за контекстом речення. Необхідно аналізувати прочитане із прослуханою та законспектованою лекцією, робити логічні висновки, відмічати незрозумілі положення з метою їх подальшого з'ясування на практичному занятті. Тому бажано відпрацювати зручну для себе певну систему позначень (підкреслювання, помітки на полях книги чи нормативно-правового акта, виписки, позначення маркерами різних кольорів, формулювання інших авторів та нормативно-правових джерел, посилення на інші джерела, виписки необхідних відомостей на окремих листках та ін.) та фіксації опрацьованого матеріалу. Крім того, при роботі із науковою та спеціальною літературою можна виявити посилення на джерела не вказані в навчально-методичному комплексі, що є, безперечно, цінним для самостійного поглибленого вивчення правового матеріалу.

Мета практичних занять — закріпити і поглибити набуті теоретичні знання, набуті навичок їх застосування при вирішенні конкретних процесуальних ситуаційних питань, контролювати засвоєння матеріалу, стимулювати самостійну роботу з вивчення навчальної дисципліни, специфіки галузі права.

Основою для підготовки до **практичних занять** є методичні матеріали до практичних занять з дисципліни. Тематичним планом передбачається проведення практичних занять з основних тем дисципліни. На заняттях використовуються різні форми та методи контролю знань студентів: усне опитування, дискусія, реферативні повідомлення та їх обговорення, розв'язання практичних завдань, тестовий контроль.

Практичні заняття можуть проходити в різних формах: співбесіда, доповідь, реферативна доповідь, дискусія, колоквиум, рольові, кейсові ігри, складання процесуальних документів та ін.

Найпродуктивнішими і раціональнішими формами заняття є співбесіда та дискусія, поєднані з розглядом конкретних процесуальних ситуацій. Вони зобов'язують студентів готуватися до кожного заняття, дають можливість обговорити питання з багатьох сторін та залучити до такого обговорення максимальну кількість учасників,

допомагають розвивати мислення та мову, сприяють засвоєнню матеріалу.

Студент, беручи участь у практичному занятті, семінарі, при обговоренні того чи іншого питання повинен:

- чітко формулювати основні теоретичні положення;
- обґрунтовувати і доводити свої міркування і твердження;
- давати повну і стисло відповідь на поставлене запитання;
- доповнювати доповідача та ін.

У ході підготовки до практичних занять студенти повинні всебічно розглянути і усвідомити зміст питань, що виносяться на заняття, опрацювати необхідну літературу (підручники, навчальні посібники, наукову та спеціальну літературу) та нормативно-правові акти.

При підготовці до практичних занять та у процесі самостійної роботи студентом слід використовувати різноманітні технічні засоби та технології (комп'ютер, відеотехніка, мережа Internet, інформаційні банки даних). Найзручнішим для використання у навчальному процесі є комп'ютер, оскільки він допомагає здійснювати пошук і систематизацію необхідної інформації, мінімізує витрати часу на такі дії, оптимізує самостійну роботу студентів, надає доробкам студентів закінченого і естетичного вигляду.

Задачі необхідно виконувати у письмовому вигляді з розгорнутим мотивованим рішенням, посиланням на статті, пункти нормативно-правових актів тощо.

Важливим засобом у засвоєнні знань є написання реферату та реферативна доповідь. Тематика рефератів пропонується за визначеними темами практичних занять та СРС. **Мета реферативної доповіді** полягає в засвоєнні студентами основних аспектів розкритої у реферативному дослідженні теми, формуванні запитань, проведенні дискусії. На практичному занятті рекомендується обговорювати не більше двох рефератів. Вимоги до реферату: обсяг — 5–10 аркушів формату А4; структура — вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел.

У вступі розкривається актуальність теми, визначається мета, в основній частині містяться основні положення дослідження, що розкривають тему, у висновку викладаються основні положення та пропозиції автора, що впливають із розгляду теми. Реферативна доповідь та участь в її обговоренні можуть бути предметом окремого оцінювання викладачем або враховуватись ним при оцінюванні інших форм контролю.

Особливим способом контролю знань студентів є **тестове** опитування. Особливість роботи при підготовці до тестового контролю полягає у тому, що позитивне виконання тестових завдань потребує від студентів точних знань, доброї пам'яті, а у певних випадках — розвитку інтуїтивного мислення, оскільки під час їх виконання заборонено користуватися будь-якими джерелами.

Наприкінці викладач робить висновок щодо рівня підготовки студентів до заняття, аналізує і оцінює відповіді, вказує на позитивне і негативне у них та визначає завдання на наступне заняття.

Результати роботи з самостійного поглибленого вивчення тем, з яких не проводяться практичні заняття, оформлюються у вигляді письмової роботи чи реферату. Студенти користуються підручниками, навчальними посібниками, монографіями, науковими статтями, даними судової практики, відповідним законодавством. Відповіді на поставленні питання теми повинні бути розширеними, обґрунтованими з посиланням на нормативно-правові та науково-теоретичні джерела і практику застосування законодавства. Перевірка результатів такої СРС здійснюється під час проведення запланованої індивідуально-консультативної роботи викладача зі студентами за графіком роботи кафедри чи індивідуальним графіком, узгодженим між викладачем та студентом, та під час окремих аудиторних занять. Під час перевірки результатів СРС оцінюється як письмовий результат СРС, так і усна доповідь студента з визначеної теми. Результатом перевірки повинне стати нарахування відповідної кількості балів відповідно до визначених критеріїв оцінювання.

Підготовка до модульного контролю та інших форм поточного контролю здійснюється студентами шляхом написання контрольних робіт, виконання тестових завдань, вивчення матеріалу за переліком питань.

Пошуково-аналітична робота є складовою СРС і полягає у проведенні студентом самостійного пошуку джерел нормативно-правового, науково-теоретичного і практичного характеру з тем дисципліни “Сімейне право”, які дозволили б йому глибоко і детально опанувати всі питання, визначені тематичним планом.

Для належної підготовки фахівця-правознавця вивчення тієї чи іншої правової дисципліни тільки за допомогою конспекту лекцій та навчальних посібників, підручників є недостатнім. Це можливо тільки при опрацюванні студентом необхідного матеріалу за першоджерелами, науковою і спеціальною літературою. Перелік такої літератури, як правило, наводиться у навчально-методичному комплексі

сі навчальної дисципліни, тому завдання зводиться до пошуку саме цього матеріалу.

І починати її пошук слід з бібліотеки. Якщо у методичному комплексі наводиться список додаткової літератури із усіма необхідними реквізитами (автор, назва джерела, місце та рік видання), то необхідно звернутися до алфавітного каталогу бібліотеки та знайти у ньому картку із необхідним джерелом і бібліотечним шифром. Якщо ж студент проводить наукове дослідження обраної правової проблеми, готує наукову доповідь, виступ на конференцію і йому не відомі реквізити джерела або саме джерело, то необхідно звернутися до систематичного бібліотечного каталогу. В цьому випадку завдання студента зводиться до пошуку необхідної галузі (підгалузі) права, що охоплює розшукувану інформацію, а потім в межах цієї галузі (підгалузі) знайти картку з необхідним джерелом і бібліотечним шифром. У інформаційно-бібліотечному комплексі МАУП зручною для користування є система комп'ютерних каталогів.

В подальшому студент повинен оформити бібліотечне замовлення встановленого зразка, до якого вносить шифр знайденого джерела та усі необхідні реквізити.

При роботі із персональним комп'ютером слід пам'ятати, що поширеними доступними і зручними у використанні системами пошуку і зберігання нормативно-правової інформації є:

- інформаційно-пошукова система нормативно-правових документів “Право”;
- інформаційно-пошукова система нормативно-правових документів “Юрист Плюс”;
- інформаційно-пошукова система нормативно-правових документів “Ліга”;
- інформаційно-пошукова система нормативно-правових документів “Нормативні акти України”;
- сайт Верховної Ради України — <http://rada.kiev.ua/>

Використовуючи той чи інший напрям пошуку, студент отримує необхідний масив нормативно-правових актів, який у вигляді систематизованого за часом прийняття або тематикою (за вибором студента) переліку виводиться на екран і є доступним для подальшого ознайомлення. Інформаційні пошукові системи обладнані зручними підказками і інструментами роботи з ними, що робить їх досить зручними у використанні. При необхідності вибрані правові документи можуть бути роздруковані або скопійовані на дискети з метою подальшого опрацювання.

Великий обсяг необхідної правової та наукової інформації міститься у мережі Internet, яка може бути використана студентами у підготовці до занять, написанні доповідей, рефератів, курсових робіт та ін.

Активне і раціональне використання студентами засобів технічного забезпечення і новітніх технологій сприятиме ефективній їх підготовці до навчальних занять, розширенню і поглибленню знань.

Наукова робота може здійснюватись за такими напрямками:

- робота у студентських наукових гуртках;
- написання наукових доповідей, статей (до друкованих засобів масової інформації);
- участь у наукових спеціалізованих конференціях, круглих столах, семінарах (з підготовкою наукових доповідей, тез тощо);
- написання курсових робіт з дисципліни “Цивільне та сімейне право” за темами, що охоплюють сімейні правовідносини.

Оцінюванню підлягає тільки та наукова робота, що тісно пов’язана з тематикою дисципліни “Сімейне право”.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

СРС оцінюється в межах комплексної оцінки знань, виходячи із видів роботи та критеріїв оцінювання з урахуванням особливостей навчальної дисципліни, обсягу годин, що відведені навчальним планом.

Критеріями оцінки можуть бути:

- при усних відповідях:
повнота розкриття питання, логіка викладання, культура мови, емоційність та переконливість, використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, періодики тощо), аналітичні міркування, вміння робити порівняння, висновки;
- при виконанні письмових завдань:
повнота розкриття питання, цілісність, системність, логічна послідовність, вміння формулювати висновки, акуратність оформлення письмової роботи, підготовка матеріалу за допомогою комп’ютерної техніки та інших технічних засобів.

Для визначення ступеня засвоєння навчального матеріалу та подальшого його оцінювання враховуються рівні знань студентів:

1-й рівень — **початковий**. Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або його частиною. Відповідь при від-

творенні навчального матеріалу — елементарна, фрагментарна, зумовлюється початковими уявленнями про предмет вивчення;

2-й рівень — **середній**. Студент володіє повним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань для формулювання висновків, порівняння теоретичних знань із прикладами. Відтворюється основний навчальний матеріал, виконується завдання за зразком, володіння елементарними вміннями навчальної діяльності.

3-й рівень — **достатній**. Студент вільно володіє навчальним матеріалом за основною та додатковою літературою, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Знання істотних ознак понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, самостійне застосування знань в стандартних ситуаціях, володіння розумовими операціями (аналізом, абстрагуванням, узагальненням), вміння робити висновки, виправляти допущені помилки. Відповідь студента повна, правильна, логічна, обґрунтована та без власних суджень. Студент здатен самостійно здійснювати основні види навчальної діяльності.

4-й рівень — **високий**. Знання глибокі, міцні, узагальнені, системні та творчо застосовуються. Навчальна діяльність має науково-дослідницький характер, позначена вмінням самостійно оцінювати різноманітні проблемні ситуації, шукати шляхи їх вирішення, виявляти і захищати особисту позицію.

Кожна оцінка рівня досягнень студента повинна бути аргументовано умотивована.

В основу комплексної діагностики знань покладено бальну систему, яка переводиться у звичайну шкалу оцінок.

Максимальна сума балів з навчальної дисципліни — 100.

Вид та обсяг навчальних завдань визначає викладач з урахуванням:

- вимог освітньо-професійної характеристики;
- міждисциплінарних зв'язків;
- знань, на яких базується навчальна дисципліна;
- професійної орієнтації та рівня складності (репродуктивні, пізнавально-пошукові, пізнавально-практичні, творчі, дослідницькі), варіативності завдань;
- методів контролю.

Залежно від кількості балів, отриманих за кожний вид навчальних робіт, студент одержує сукупну суму балів, яка при проведенні

іспиту враховується для виставлення загальної оцінки з навчальної дисципліни.

Шкала переведу балів в оцінку:

Сума балів	Оцінка
90–100	“5”
75–89	“4”
60–74	“3”
Нижче 60	“2”

При визначенні загальної оцінки з навчальної дисципліни вага оцінки за поточну навчальну роботу та безпосередньо одержаної на іспиті складає 50% на 50% .

Оцінювання за чотирибальною системою:

- оцінка “відмінно” — студент повно і всебічно розкриває питання теми, вільно оперує поняттями і термінологією, демонструє глибокі знання джерел, має власний погляд на відповідну тему і може аргументовано її доводити;
- оцінка “добре” — загалом рівень знань студентів відповідає викладеному вище, але мають місце деякі упущення при виконанні завдань, обґрунтування неточні, не підтверджуються достатньо обґрунтованими доказами;
- оцінка “задовільно” — студент розкрив питання загалом, розуміє їх суть, намагається робити висновки, але при цьому припускається грубих помилок, матеріал викладає нелогічно і несамотійно;
- оцінка “незадовільно” — студент не в змозі дати відповідь на поставлене запитання або відповідь неправильна, не розуміє суті питання, не може зробити висновки.

Оцінювання тестових завдань

Студент правильно відповів на:

0–25 % тесту — оцінка “нижче 60 балів”;

26–50 % тесту — оцінка “60–74 бала”;

51–75 % тесту — оцінка “75–89 балів”;

76–100 % тесту — оцінка “90–100 балів”.

Кількість набраних балів переводиться у традиційну оцінку.

Розподіл балів при рейтинговій системі

Модуль	I															контроль
Кількість балів за модуль	50															
Змістові модулі	ЗМ1			ЗМ2			ЗМ3			ЗМ4			ЗМ5			
Кількість балів за змістові модулі та модульний контроль	9			10			6,5			5,5			4			Модульний
Кількість балів за видами робіт	л	п	с	л	п	с	л	п	с	л	п	с	л	п	с	15
З них відвідування:	1	1	-	2	1	-	1	0,5	-	1	0,5	-	1	-	-	
Активність на практичних заняттях	-	5	-	-	5	-	-	2	-	-	2	-	-	1	-	
Виконання ср	-	-	2	-	-	2	-	-	3	-	-	2	-	-	2	

оцінювання з навчальної дисципліни

II															
ЗМ6			ЗМ7			ЗМ8			ЗМ9			контроль	Підсумковий контроль	Сума	
4			7,5			5,5			3			Модульний			
л	п р	с р с	л	п р	с р с	л	п р	с р с	л	п р	с р с	15	15	100	
-	-	-	1	0,5	-	1	0,5	-	1	-	-				
-	-	-	-	3	-	-	2	-	-	-	-				
-	-	4	-	-	3	-	-	2	-	-	2				

Примітка: л – лекція; пр – практична робота; срс – самостійна робота студента.

Змістовий модуль I. Загальні положення сімейного права

Тема 1. Поняття, предмет, система та джерела сімейного права

Поняття сімейного права, його предмет. Методи сімейного права. Система сімейного права. Місце сімейного права в правовій системі України.

Етапи розвитку сімейного права. Сімейний кодекс України.

Джерела сімейного законодавства. Співвідношення сімейного кодексу України і цивільного законодавства.

Характеристика особливостей сімейно-правових відносин.

Питання для самоконтролю

1. Яка структура сімейних правовідносин?
2. Дайте визначення засад сімейного права та визначіть етапи розвитку.
3. Державна охорона сім'ї та правовий статус дитини.
4. Який порядок врахування звичаїв при вирішенні судом сімейних спорів?
5. Як здійснюється захист сімейних прав та інтересів і способи їх захисту?

Література [1; 2; 6; 9; 10; 12]

Практичні завдання

Підготуйте реферат на тему:

1. Етапи розвитку сімейного права та сучасні аспекти його регулювання.
2. Поняття сім'ї та державна охорона сім'ї.
3. Правовий статус дитини, міжнародні договори та стандарти щодо захисту прав дитини.

Змістовий модуль II. Права і обов'язки суб'єктів сімейних правовідносин

Тема 2. Шлюб. Права і обов'язки подружжя

Поняття шлюбу. Порядок укладання шлюбу. Припинення шлюбу. Юридичні наслідки розірвання шлюбу.

Режим окремого проживання подружжя.

Поняття права власності подружжя. Право подружжя на спільне майно. Роздільна власність подружжя. Укладання подружжям угод щодо спільного і роздільного майна.

Поділ майна подружжя.

Правовий режим майна подружжя за шлюбним договором.

Аліментні зобов'язання подружжя. Аліментні зобов'язання колишнього з подружжя. Позбавлення одного з подружжя права на утримання. Припинення права одного з подружжя на утримання.

Питання для самоконтролю

1. Поняття шлюбу, його державна реєстрація.
2. Порядок визнання шлюбу недійсним, правові наслідки недійсності шлюбу.

3. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя.
4. Право особистої приватної власності дружини і чоловіка та спільної сумісної власності подружжя.
5. Заручини, їх правові наслідки. Шлюбний договір: порядок укладання та розірвання.

Практичні завдання

Завдання 1

Прокурор подав позов про визнання шлюбу недійсним між Майстренком і Сазановою на тій підставі, що Сазанова вже перебувала в іншому шлюбі і при реєстрації шлюбу з Майстренком приховала цей факт.

Які підстави і порядок визнання шлюбу недійсним? Хто може бути ініціатором визнання шлюбу недійсним?

Завдання 2

Громадянин П. та громадянка М. звернулися до РАЦСу з проханням зареєструвати їх шлюб. Прийнявши заяву, співробітники РАЦСу призначили строк реєстрації шлюбу через місяць після подання заяви. Але молоді не погодилися з цим, вони пояснили, що багато років знають один одного, тому для них додаткові роздуми не потрібні, до того ж П. — геолог, через кілька днів він повинен виїжджати в експедицію на весь польовий сезон — більше ніж півроку. Чи можна вирішити цю проблему?

Завдання 3

Батько восьмирічного Миколи уклав від його імені угоду, за якою він ставав власником житлового будинку, який раніше належав громадянину П. Через деякий час було підписано угоду про дарування громадянину Н. автомобіля, що раніше отримав Микола у спадщину від своєї бабусі. Чи відповідають угоди вимогам законодавства?

Тести

Чи правильні твердження:

- А) шлюб — добровільний рівноправний союз жінки і чоловіка з метою створення сім'ї;
- Б) шлюб — це договір між жінкою та чоловіком;
- В) шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану;
- Г) шлюб — це договір про проживання однією сім'єю жінки та чоловіка, не зареєстрований в органі реєстрації актів цивільного стану.

Місце реєстрації шлюбу:

- А) за місцем проживання однієї з осіб, що одружуються, їхніх батьків;
- Б) в іншому державному органі реєстрації актів цивільного стану України за їхнім бажанням;
- В) шлюб реєструється у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану;
- Г) шлюб реєструється за заявою наречених за місцем їхнього проживання;
- Д) шлюб реєструється за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо жінка і чоловік не можуть з поважних причин прийти до державного органу реєстрації актів цивільного стану.

У таких випадках шлюб породжує права та обов'язки відповідно до СКУ:

- А) якщо його зареєстровано у церкві;
- Б) якщо його зареєстровано у державних органах реєстрації актів цивільного стану;
- В) якщо його визнано таким за домовленістю сторін;
- Г) якщо його підтверджено шлюбним договором після заручин.

Шлюб реєструється:

- А) безпосередньо після звернення із заявою про реєстрацію до органу РАЦС;
- Б) через 2 тижні після подання заяви;
- В) через 1 місяць після подання заяви;
- Г) через 3 місяці після подання заяви;
- Д) через рік після заручин.

Література [1–7; 10; 12; 13; 30; 31]

Тема 3. Права і обов'язки матері, батька та дитини

Встановлення походження дітей. Загальні правила визначення материнства і батьківства. Визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою. Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою.

Визначення батьківства за рішенням суду.

Порядок визначення прізвища, імені, по батькові дітей.

Вирішення спорів, пов'язаних з місцем проживання дітей.

Майнові правовідносини батьків та дітей. Обов'язок батьків з утримання неповнолітніх дітей. Способи та розмір оплати аліментів на дітей. Припинення права на аліменти.

Обов'язок батька, матері утримувати повнолітніх дітей. Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків.

Питання для самоконтролю

1. Визначення походження дитини від батька і матері:
  - які перебувають у шлюбі;
  - які не перебувають у шлюбі;
  - за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини.
2. Порядок встановлення батьківства та материнства за рішенням суду.
3. Спір про материнство і оспорування батьківства особи, яка записана батьком.
4. Особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей.
5. Підстави для позбавлення та поновлення батьківських прав.
6. Права батьків і дітей на майно.

Практичні завдання

Завдання 1

При розгляді судом справи між Бабенко та Самчук позивачка просила передати їй п'ятирічного сина, який перебував на вихованні у матері-відповідача. Суд не врахував цієї обставини, виніс рішення та задовольнив позов. Які обставини зобов'язаний був з'ясувати і врахувати суд, вирішуючи питання — з ким з батьків повинна залишитись дитина при розірванні шлюбу? Чи правильне рішення прийняв суд?

Завдання 2

Одружуючись, Р. на вимогу майбутнього чоловіка О. дала розписку, згідно з якою зобов'язалася протягом сімейного життя не вступати на навчання чи роботу. Але після трьох років сімейного життя Р. виявила бажання вступити до вищого навчального закладу, О. заперечував, посилаючись на зобов'язання. Виник конфлікт. Хто правий за такої ситуації?

Завдання 3

Після припинення шлюбу громадянки В. з громадянином Ш. за рішенням суду Ш. повинен був виплачувати на двох своїх неповнолітніх дітей аліменти. Але невдовзі по тому Ш. почав часто змінювати місце роботи, влаштовувався працювати таким чином, щоб основний дохід мати на роботі за сумісництвом, намагаючись зменшити аліменти. Внаслідок цього розмір аліментів постійно зменшувався і був недостатній для утримання дітей. Що можна порадити В., щоб вийти з такого становища?

Завдання 4

Після загибелі в автокатастрофі батьків п'ятнадцятирічний Віктор жив із своєю бабусею, яку було призначено опікуном. Але найбільше часу він проводить разом із своїм однолітком Сергієм та його батьком Н. Через рік на день народження Н. Віктор подарував батькові друга зібрання творів відомого письменника. На заперечення Н. Віктор запевнив, що це його власність, яка перейшла до нього у спадщину від батьків. Але через деякий час бабуся звернулася з вимогою до Н. повернути книги, мотивуючи це відсутністю своєї згоди на подарунок. Хто правий за такої ситуації?

Тести

Чи вірне твердження: не можна позбавити батьківських прав особу, яка не виконує своїх батьківських обов'язків внаслідок:

- А) душевної хвороби, недоумства чи іншого хронічного захворювання;
- Б) з інших незалежних від особи причин;
- В) не забрала дитину з пологового будинку протягом 6 місяців;
- Г) жорстоко поводить з дитиною;
- Д) ухиляється від виконання своїх обов'язків з виховання дитини.

Позбавлення батьківських прав, тобто наданих батькам до досягнення дитиною повноліття прав:

- А) на її виховання, захист інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують, на згоду передати дитину на усиновлення;
- Б) інших прав, які виникають з факту спорідненості з дитиною (на одержання пенсії чи допомоги в разі смерті, на спадкування);
- В) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- Г) перестає бути законним представником дитини;
- Д) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником.

У такому віці чоловіки мають право одружуватися:

- А) 16 років;
- Б) 17 років;
- В) 18 років;
- Г) 19 років;
- Д) 20 років;
- Е) законом не встановлено.

У такому віці жінки мають право одружуватися:

- А) 16 років;
- Б) 17 років;
- В) 18 років;
- Г) 19 років;
- Д) 20 років;
- Е) законом не встановлено.

Таке прізвище отримують подружжя після шлюбу:

- А) жінка-прізвище чоловіка;
- Б) чоловік-прізвище жінки;
- В) залишаються на своїх прізвищах;
- Г) поєднують свої прізвища;
- Д) можливий будь-який із зазначених варіантів.

Якщо суд встановить, що чоловік, пропонуючи одружитися, мав за мету не створити сім'ю, а лише отримати прописку та право на житлову площу, суд прийме рішення:

- А) про визнання шлюбу недійсним;
- Б) про припинення шлюбу через розлучення;
- В) про збереження шлюбу;
- Г) визнає, що шлюб неукладений;
- Д) про припинення права проживання в житловому приміщенні у зв'язку з недійсним шлюбом.

Для реєстрації шлюбу необхідні:

- А) взаємна згода молодих;
- Б) згода батьків молодих;
- В) досягнення шлюбного віку;
- Г) наявність згоди про майбутнє місце проживання;
- Д) одношлюбність жінки та чоловіка.

Література [1; 6; 9; 14; 22; 30]

Тема 4. Усиновлення та патронат. Опіка над дітьми та піклування про них

Поняття усиновлення.

Особи, які можуть бути усиновленими.

Особи, які можуть бути усиновлювачами. Умови усиновлення та порядок його здійснення.

Таємниця усиновлення.

Позбавлення усиновлювача батьківських прав.

Права та обов'язки суб'єктів правовідносин з опіки та піклування.

Припинення опіки та піклування.

Питання для самоконтролю

1. Поняття про усиновлення особи, яка може бути усиновлена, та про осіб, які можуть бути усиновлювачами.
2. Згода батьків дитини на усиновлення, усиновлення без згоди батьків.
3. Недійсність усиновлення, скасування усиновлення.
4. Опіка над дітьми та піклування про них.
5. Патронат над дітьми. Договір про патронат (укладання договору та його припинення).

Практичні завдання

Завдання 1

Дитяча кімната районного відділу міліції звернулася до суду з вимогою про скасування усиновлення подружжям Божок десятирічної Оксани у зв'язку з тим, що будучи сектантами вони примушують її бути присутньою при відправлянні релігійного культу в секті. Внаслідок чого вона пропускає заняття в школі, є нервово-збудженою, погано вчиться.

До заяви було додано, як висновок органів опіки, акти депутата виконкому райради, а як докази — довідки з лікарні про стан здоров'я дитини та зі школи — про пропуски занять.

Які існують правила щодо усиновлення? Які підстави скасування усиновлення? Який порядок скасування усиновлення?

Завдання 2

Громадянин Н. після авіакатастрофи, в яку він потрапив, частково втратив розум і за рішенням суду був визнаний недієдатним. Але через 5 років він вийшов з лікарні, почав працювати, ще через рік одружився. Дружину він повідомив про рішення суду, але в РАЦСі про це нічого не сказав. Два роки по тому суд повернув дієдатність Н. Але ще через три роки дружина звернулася з позовом до суду про визнання шлюбу недійсним, мотивуючи це недієдатністю Н. при його укладенні.

Яке рішення має прийняти суд?

Завдання 3

Навчаючись на п'ятому курсі університету, киянин Л. одружився з однокурницею Р., яка приїхала на навчання із Закарпаття. Батьки Л. дали згоду на шлюб, а батьки нареченої на весілля не приїхали, пояснюючи це транспортними складнощами. Після реєстрації шлюбу Р. було прописано у квартирі чоловіка, але вона майже не бувала тут.

Постійні сварки з Л. та його батьками, відмова брата участь у веденні домашніх справ призвели до швидкого погіршення відносин. Уже через сім місяців постало питання про неможливість сімейного життя.

Що можна порадити чоловіку-невдасі, щоб вийти із складної ситуації з найменшими втратами, адже Р. вимагає поділу майна та житлової площі?

Тести

Час, з якого присуджуються аліменти на користь неповнолітніх дітей:

- А) з дня подачі заяви до суду;
- Б) не більше, як за три роки;
- В) за весь минулий період;
- Г) аліменти на дитину присуджують за рішенням суду від дня продання позову;
- Д) від згоди відповідача на сплату аліментів.

Для забезпечення таємниці усиновлення на прохання усиновителя може бути:

- А) змінено місце народження усиновленої дитини;
- Б) у виняткових випадках дату її народження, але не більш, як на шість місяців. Про зміну дати народження повинно бути зазначено в рішенні про усиновлення;
- В) змінено дату народження дитини на 3 роки;
- Г) змінено ім'я дитини;
- Д) змінено національність.

В разі розлучення майно подружжя розподіляється між ними:

- А) залежно від внеску кожного до сімейного бюджету;
- Б) у рівних частках незалежно від внеску кожного до сімейного бюджету;
- В) в розмірах, визначених шлюбним договором;
- Г) поділ майна, що належить дружині та чоловіку на праві спільної сумісної власності, здійснюється на рівні частки;
- Д) поділ майна за взаємною згодою подружжя.

У таких випадках шлюб розривається органами запису актів цивільного стану:

- А) у разі наявності згоди подружжя;
- Б) за відсутності у подружжя неповнолітніх дітей;
- В) за наявності обох вищезазначених умов;
- Г) якщо необхідно вирішити майновий спір подружжя;
- Д) якщо у подружжя є неповнолітні діти.

Можливе позбавлення батьківських прав:

- А) у разі невиконання батьками свої обов'язків — за рішенням суду;
- Б) уразі ухилення від контролю за навчанням та поведінкою дитини — за рішенням виконкому місцевої ради;
- В) не допускається ні в якому разі;
- Г) в разі жорстокого поводження з дитиною;
- Д) батьки є хронічними алкоголіками або наркоманами.

У такому віці встановлюється опіка над неповнолітніми:

- А) до 10 років;
- Б) до 15 років;
- В) до 18 років;
- Г) з 15 до 18 років;
- Д) з 18 до 23 років.

Література [1–6; 10; 26–29; 31]

Тема 5. Усиновлення та патронат. Права і обов'язки інших членів сім'ї та родичів

Особисті немайнові права і обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

Майнові права і обов'язки діда, баби, брата, сестри, вітчима, мачухи, пасинка, падчерки.

Аліментні зобов'язання фактичних вихователів і вихованців.

Питання для самоконтролю

1. Основні права баби, діда, прабаби, прадіда на виховання та захист внуків та правнуків.
2. Права братів, сестер на спілкування; мачухи і вітчима на виховання.
3. Обов'язок щодо утримання інших членів сім'ї та родичів.
4. Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства.

Практичні завдання

Завдання 1

При розірванні шлюбу подружжя суд виніс рішення про передачу чотирирічної Олени батькові, а молодшу Ольгу залишити з матір'ю. Суд не врахував, в яких умовах проживатиме Олена; її батько житлового приміщення не мав. Суд не з'ясував, чи припустиме роздільне

проживання двох сестер. Органи опіки і піклування до участі в справі не були залучені.

Які норми шлюбно-сімейного законодавства порушив суд? Які обставини повинен був з'ясувати суд? З ким з батьків повинна залишатися дитина при розірванні шлюбу.

Завдання 2

Громадяни М. і П. прийняли рішення про розлучення та звернулися до суду. Неповнолітній син за спільним рішенням мав залишитися з матір'ю М., але виникла суперечка щодо розподілу майна. Чоловік П. зазначив, що він протягом усього періоду перебування у шлюбі працював на двох роботах, отримуючи досить великі гроші, саме з них було придбано сучасну апаратуру, збудовано дачу. В той же час дружина М. тривалий час не працювала, була домогосподаркою. У зв'язку з тим дружині належать 1/3 майна, а інші 2/3 залишити за ним.

Яким має бути рішення суду?

Завдання 3

Після розлучення громадянки Т. із своїм колишнім чоловіком Р. у них виник конфлікт. Р. вимагав, щоб колишня дружина змінила своє прізвище на дошлюбне, але Т. не погоджувалася. Конфлікт затягнувся і набув нової сили через 2 роки, коли Т. взяла новий шлюб і вирішила змінити прізвище сина, що жив з нею, на прізвище нового чоловіка, яке взяла собі і вона. Але Р. не дав згоди на це.

Як вирішити цей конфлікт?

Тести

Закінчить фразу:

У разі, якщо після розлучення батьки проживають окремо...

- А) вихованням повинен займатись той, з ким живе дитина;
  - Б) кожен з батьків зобов'язаний брати участь у вихованні дітей;
  - В) один з батьків, що проживає окремо, має право брати участь у вихованні дитини лише за згодою того, з ким проживає дитина;
  - Г) вихованням повинні займатися органи опіки та піклування;
  - Д) повинні займатися інші родичі (дідусь, бабуся, брати, сестри).
- Доповніть фразу:

У разі розлучення подружжя, що має неповнолітніх дітей, місце проживання дітей за відсутності згоди визначається.....При цьому суд з'ясує бажання дитини з цього приводу, якщо вона досяг-

ла віку.....років. Той з батьків, який живе окремо....., спілкуватися з дітьми та.....брати участь у їх вихованні. Для утримання неповнолітніх дітей утримуються аліменти у розмірі ..... заробітку на одну дитину, ...на двох дітей, ... на трьох дітей.

Література [1–9; 11; 14; 21; 23; 26–28]

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові акти

1. *Конституція* України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Сімейний кодекс* України // www.rada.gov.ua
3. *Цивільний кодекс* України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
4. *Закон* України “Про виконавче провадження” від 21.04.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 24. — Ст. 207.
5. *Закон* України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” від 21.11.1992 р. // www.rada.gov.ua
6. *Закон* України “Про внесення змін до Закону України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” від 22.03.2001 р. // www.rada.gov.ua
7. *Закон* України “Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо розміру аліментів на дітей” від 22.09.2005 р. // www.rada.gov.ua
8. *Закон* України “Про охорону дитинства” від 26.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.
9. *Законодавство* України про шлюб, сім’ю та молодь // Бюл. законодавства і юрид. практики України. — 1997. — № 5. — 286 с.
10. *Сімейне законодавство* України. — К., 2005.
11. *Конвенція* про права дитини від 20.11.1989 р. (ратифікована Постановою Верховної Ради України № 782-12 від 27.02.1991 р.) // www.rada.gov.ua
12. *Положення* про прийомну сім’ю, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 565 // www.rada.gov.ua
13. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 564 “Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу” // www.rada.gov.ua

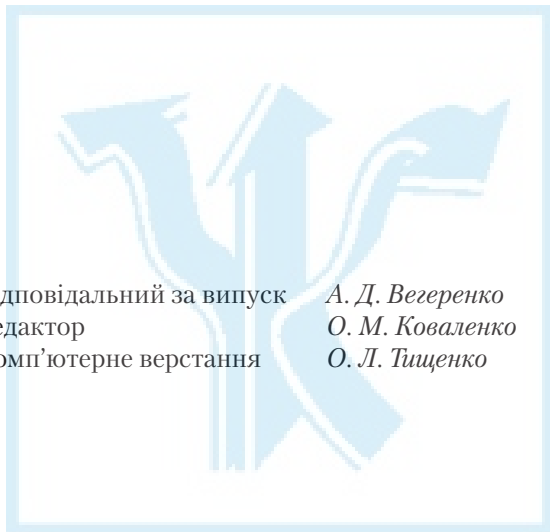
14. *Постанова* Пленуму Верховного Суду України “Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім’ю України” № 16 від 12.06.1998 р. // Зб. постанов Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах. — Харків: Одісей, 2003. — 324 с.

Основна

15. *Антокольская М. В.* Алименты на содержание детей // Российская юстиция. — 1995. — № 3. — С. 35–38
16. *Антокольская М. В.* Семейное право: Учебник. — М., 2002.
17. *Афанасьева Л. В.* Аліментні правовідносини в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2003. — 20 с.
18. *Жилинкова И. В.* Право собственности супругов. — Харьков, 1997.
19. *Жилинкова И. В.* Правовой режим имущества членов семьи. — Харьков, 2000.
20. *Красько И. Е.* Правовая природа брачного контракта // Проблемы законности. — Харків, 1998. — Вип. 33. — С. 80.
21. *Кудрявцев О. Н.* Правоотношения между родителями и детьми: Учеб. пособие. — Харьков, 1975. — 55 с.
22. *Малина М. Н.* Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. — М., 2001. — С. 138
23. *Маслов В. Ф.* Имущественные отношения в семье. — Харьков: Вища шк., 1974. — 183 с.
24. *Сборник документов: Международное частное право.* — М., 1997.
25. *Право власності в Україні / За ред. О. В. Дзери, М. С. Кузнецової.* — К., 2000.
26. *Ромовська З. В.* Проблеми правового регулювання аліментних зобов’язань / Вісн. Верховного Суду України. — 2000. — № 5 (21). — С. 44–46.
27. *Ромовська З. В.* Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К.: ІнЮре. — 2003. — 532 с.
28. *Сімейне право України: Підручник / За ред. Гопанчука В. С.* — К.: Істина, 2002. — 304 с.
29. *Сімейне право України: Навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак-ів / За ред. О. В. Дзери.* — К.: Вентурі, 1997. — 271 с.
30. *Явор О. А.* Функції шлюбного контракту в сімейному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 1996.
31. *Ярема А. Г., Давиденко Г. У.* Застосування судами нового сімейного законодавства // Вісн. Верховного Суду України. — 2003. — № 1.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	3
Методичні вказівки до виконання СРС	3
Критерії оцінювання самостійної роботи студентів.....	11
Список літератури.....	26

Відповідальний за випуск *А. Д. Вегеренко*
Редактор *О. М. Коваленко*
Комп'ютерне верстання *О. Л. Тищенко*

МАУП
Зам. № ВКЦ-3747

Підп. до друку 19.01.09. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний.
Друк ротатійний трафаретний.

Ум. друк. арк. 1,86. Обл.-вид. арк. 1,64 Наклад 30 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*